

СТУДЕНТСЬКИЙ ХОРОВИЙ КОЛЕКТИВ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

THE STUDENT CHOIR TEAM AS AN OBJECT OF SCIENTIFIC RESEARCH

Кифенко А. М.

Кандидат педагогічних наук, старший викладач,
Фаховий коледж «Універсум»
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка,
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0001-7996-1768

Романова Т. В.

Викладач-методист, спеціаліст вищої категорії,
Фаховий коледж «Універсум»
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка,
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0001-8165-5161

Голян Х. В.

Спеціаліст вищої категорії,
Фаховий коледж «Універсум»
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка
м. Київ, Україна
ORCID: 0009-0008-4891-6794

Anna Kyfenko

Candidate of Pedagogic Sciences (Ph.D.),
Lecturer, Applied college "Universum"
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

Tetyana Romanova

Lecturer-Methodologist, Highest Category Specialist,
Applied college "Universum"
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

Khristina Holyan

Lecturer,
Applied college "Universum"
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

У представленому дослідженні розкрито специфіку основних психологічних аспектів функціонування студентського хорового колективу. Обґрунтовано поняття «колектив». Проаналізовано хоровий колектив як осередок формування духовності, соціальної приналежності, культуротворчості особистості. Охарактеризовано чотири основні функції хору – соціально-педагогічну, художньо-творчу, музично-творчу, організаційну. Акцентовано увагу на основних параметрах сприятливого емоційного клімату в студентському навчальному хоровому колективі: тривалість, диференційованість, комплексність, активність, узгодженість, динамічність. Розглянуто основні психофізичні фактори життєдіяльності студентського хорового колективу, а саме: сумісність, згуртованість та спрацьованість. Окреслено поліфункціональну роль керівника хору, яка уособлює симбіоз «внутрішніх професій» – диригента, музиканта, педагога, організатора, психолога, артиста. Визначено основні принципи та стадії розвитку колективу. Перша стадія включає: організаційне оформлення, яке передбачає формування органів самоврядування; висунення перед вихованнями

системи педагогічних вимог; вироблення в обраних активістів початкових організаторських навичок. Друга стадія пов'язана з: підтримкою частиною вихованців вимог наставника; поступовим перетворенням активу в помічника педагога; висуненням перспективи діяльності колективу; подоланням суперечностей між колективом і окремими учасниками. Третя стадія націлена на: згуртування вихованців у єдиній діяльності та висунення колективом на цій основі вимог до кожного свого члена; надання прав колективу самостійно розв'язувати питання пов'язані з плануванням своєї роботи; перетворення колективу в інструмент індивідуального розвитку кожного його члена. Четверта стадія передбачає: появу складніших вимог, які колектив у процесі формування висуває до кожного свого члена; розширення прав та обов'язків активу; розгортання процесів самовиховання як вищої стадії виховання; переростання вимог дотримання моральних норм у потребу.

Ключові слова: колектив; хор; диригент; згуртованість; колективізм, особистість.

The specifics of the main psychological aspects of the functioning of a student educational choral team are revealed. The concept of "team" is substantiated. The choral team is analyzed as a center for the formation of spirituality, social belonging, and cultural creativity of the individual. Four main functions of the choir are characterized - socio-pedagogical, artistic-creative, musical-creative, organizational. Attention is focused on the main parameters of a favorable emotional climate in a student choral team: duration, differentiation, complexity, activity, coherence, dynamism. The main factors of the organizational and pedagogical conditions of the student choir team are considered, namely: compatibility, cohesion, and efficiency. The multifunctional role of the choir director is outlined, which represents the symbiosis of "internal professions" - conductor, musician, teacher, organizer, psychologist and artist. The main principles and stages of team development are identified. The first stage includes: organizational design, which involves the formation of self-government bodies; presenting a system of pedagogical requirements to the students; developing initial organizational skills in the selected activists. The second stage is associated with: support by some of the students for the mentor's requirements; gradual transformation of the asset into an assistant to the teacher; putting forward the perspective of the team's activities; overcoming contradictions between the team and individual participants. The third stage is aimed at: uniting students in a single activity and, on this basis, the team putting forward requirements for each of its members; granting the team the right to independently resolve issues related to the planning of its work; transforming the team into a tool for the individual development of each member. The fourth stage involves: the emergence of more complex requirements that the collective, in the process of formation, puts forward to each of its members; the expansion of the rights and responsibilities of the asset; the development of self-education processes as a higher stage of education; the growth of requirements for compliance with moral norms into a need.

Key words: collective; choir; conductor; cohesion; collectivism, personality.

ВСТУП

Хоровий спів із давніх-давен був невід'ємною скарбницею української культури, вагомим надбанням у царині духовності народу. Студентські хорові колективи сприяють генерації нових кадрів співаків хору, диригентів, регентів церковних хорів здатних відроджувати, розвивати та збагачувати вітчизняне хорове мистецтво. Сучасна система освіти України потребує постійного моніторингу форм, методів та засобів художньо-естетичного виховання особистості. На сучасному етапі однією з актуальних питань та завдань мистецької освіти є відродження духовності нації, пошук нових орієнтирів, нової системи цінностей. Хор є багатограним, інтегрованим видом виконавської діяльності, що забезпечує взаємозв'язок фізіологічних, емоційних, вольових, інтелектуальних і мотиваційних компонентів діяльності учасників хорового колективу.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Якщо глибинно проаналізувати стан сучасного хорознавства, то доведеться визнати, що прогрес у даній галузі не відбувається. За останні п'ятдесят років зміст цієї дисципліни практично не змінився, обмежується досить вузьким колом технологічних проблем: питаннями організації хорового колективу, вокально-хоровим вихованням співаків, методиками роботи над звуком, строем, ансамблем, дикцією та ін. Через аналітичний по-

гляд на наукові й методичні праці проблематика пов'язана з специфікою роботи з хоровим колективом у сучасних мистецьких умовах знайшла широке відображення у багатьох дослідженнях [2], [4], [7], [15]. Зокрема, детально охарактеризовано основні методичні прийоми у вихованні молоді засобами православної духовної музики [8]; обґрунтовано проблематику розвитку традицій музично-естетичного виховання підростаючого покоління в Україні засобами хорового співу [9]; висвітлено тематику хорознавства в історичному, теоретичному та методичному аспектах [13]; акцентується увага на соціокультурному контексті хорового виконавства [14]. Наукові пошуки щодо музично-педагогічної системи хорової музики розкрито у працях сучасних композиторів, музикантів, диригентів-практиків та ін. У працях А. Кифенко, обґрунтовано роль хорового колективу у формуванні музично-слухової активності майбутніх учителів музичного мистецтва [4], досліджено основні принципи роботи над творами церковної музики на заняттях студентського хорового колективу» [5]. Даний рукопис є продовженням наукових розвідок основних психологічних аспектів функціонування студентського хорового колективу, вже започаткованих у попередніх дослідженнях даного автора [4], [5].

Якісне звучання хорового колективу стає можливим за грамотно упорядкованої, методич-

но обґрунтованої роботи хормейстера, де кожен хоролий співак відчував би себе соціально адаптованим, потрібним та важливим у студентському хороловому колективі. Сукупність організаційно-педагогічних умов у процесі розвитку та життєдіяльності студентського хоролого колективу, методична об'єктивна складова питання залишається малодослідженою, а теоретично-методична розробленість – недостатньою, що вивисує актуальність даної проблематики.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ

Метою статті є розкриття специфіки основних психологічних аспектів функціонування студентського хоролого колективу. Для досягнення поставленої мети сформульовано наступні завдання: обґрунтувати сутність поняття «колектив»; окреслити основні функції студентського хоролого колективу.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Для вирішення поставлених завдань комплекс загально-наукових та практичних методів, зокрема: аналіз психолого-педагогічної літератури, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація. Практичні методи: творча самореалізація особистості у вокально-хоровій діяльності, суб'єкт-суб'єктних діалогічних взаємовідносин керівника та хористів; взаємооцінка та рецензування вокально-хорової діяльності.

РЕЗУЛЬТАТИ

У розробці теорії колективу важливу роль відіграли праці А. Макаренка [6], А. Сбруєвої [10], В. Семиченко [12].

Поняття «колектив» походить від лат. *collectivus* – збирати, об'єднувати. З філософської точки зору колектив розглядається як «відносно компактна спільнота, яка зайнята вирішенням конкретних суспільних завдань, де інтереси індивіда та суспільства виступають у взаємозалежності». У Словнику-довіднику поняття «колектив» визначається як «вищий ступінь розвитку і функціонування соціальної групи, що відзначається єдністю ідейних, організаційних, ділових і міжособистісних стосунків. Для колективу характерна єдність цілей і високий рівень спілкування» [11, с. 45]. У сучасному педагогічному полі існує усталене визначення означеної дефініції. Колектив – організована група людей, які об'єднані суспільно значущими цілями, професійними і соціальними інтересами, спільними ціннісними орієнтаціями, діяльністю, спілкуванням, взаємною відповідальністю [8, с. 50]. А. Макаренко розглядав колектив як спільноту людей, яка має загальну мету діяльності та володіє органами управління та самоуправління, підкреслював, що «колектив є можливим тільки за умов, якщо він поєднує людей на завданнях діяльності, що є корисною для суспільства» [6]. Основними принципами і методами управління

колективом автор вважав: поєднання дружнього єднання й високої свідомої дисципліни, перспективних ліній і паралельної дії, авансування успіху й об'єднання колективу.

Враховуючи, що загальнопедагогічне та соціально-психологічне тлумачення колективу має бути основою для з'ясування сутності поняття «хоролий колектив». Існує кілька визначень цього поняття, але зупинимось на трактуванні даної дефініції яке ґрунтовно схарактеризовує Т. Смирнова, визначаючи хоролий колектив як «стійку у часі організовану групу співаків із специфічними органами самоврядування, поєднану загальною метою, змістом, цінностями, спільною діяльністю та складною динамікою формальних та неформальних відносин» [13, с. 94]. Більшість хормейстерів, підкреслюючи значущість засобів хоролової діяльності, визначають хор як «колектив, який володіє технічними і художньо виразними засобами виконання, необхідними для передавання думок, почуттів, ідейного змісту, що закладені у творах». Але, узагальнюючи ці формулювання, у контексті даної публікації хоролий колектив ми розглядаємо як осередок, у якому відбувається розвиток вокально-хорових навичок, формування духовності, соціальної приналежності та культуротворчості особистості.

Основні принципи та стадії розвитку колективу сформулював А. Макаренко (рух – форма життя колективу зупинка – його смерть) [6, с. 184]. Перша стадія включає: організаційне оформлення, яке передбачає формування органів самоврядування; висунення перед вихованнями системами педагогічних вимог; вироблення в обраних активістів початкових організаційських навичок. Ця стадія триває приблизно навчальну чверть. У контексті даної проблематики це вибір лідерів в хороловому колективі, активних ініціативних хористів. Друга стадія пов'язана з: підтримкою частиною вихованців вимог наставника; поступовим перетворенням активу в помічника педагога; висуненням перспективи діяльності колективу; подоланням суперечностей між колективом і окремими членами; між нормами поведінки колективу. Тривалість другої стадії один-півтора року. Генеруючи на студентський хоролий колектив - це прийняття та розуміння вимог керівника хору щодо дисциплінарних аспектів, виконання поставлених завдань, плекання позитивного мікроклімату. Третя стадія націлена на: згуртування вихованців у єдиній діяльності та висунення колективом на цій основі вимог до кожного свого члена; надання прав колективу самостійно розв'язувати питання, пов'язані з плануванням своєї роботи; перетворення колективу в інструмент індивідуального розвитку кожного його члена. У студентському хороловому колективі - це прояв ініціативи, щодо добору репертуару,

концертних виступів, індивідуальних здач партій хорових творів більш досвідченим хоровим співакам, організаційні питання тощо. Четверта стадія передбачає: появу складніших вимог, які колектив у процесі формування висуває до кожного свого члена; розширення прав та обов'язків активу; розгортання процесів самовиховання як вищої стадії виховання; переростання вимог дотримання моральних норм у потребу. Культивуючи на студентський хоровий колектив - це вища форма згуртованості, почуття колективізму, коли кожен хорист мислить себе в колективі як важливу, неповторну особистість, демонструє почуття відповідальності, взаємодопомоги, взаємоповаги до кожного члена; генерує творчу ініціативу, проявляє бажання розвиватися, самовдосконалюватися, відчуває особливу насолоду від спільного співу, від узгоджених дій, «почуття ліктя», «відчуття акорду», від того, що разом з усіма він може створити те, що одному йому не під силу, а в подальшому пропагувати хорове мистецтво у особистісній творчій діяльності.

Студентський хоровий колектив у своєму розвитку та діяльності здійснює чотири основні функції – соціально-педагогічну, художньо-творчу, музично-творчу, організаційну, полікультурну (В.Тушева) які, в свою чергу, діють через систему різних, більш вузьких і конкретних підфункцій [16]. До групи соціально-педагогічних функцій доцільно віднести ті, що сприяють вихованню основних соціально-моральних якостей особистості, які вироблених суспільством, – функція всебічного розвитку особистості та комунікативно-інтегративна. Сутність соціально-педагогічної функції полягає у створенні умов для вільного всебічного розвитку учасника студентського хорового колективу. Художньо-творча функція є домінуючою, виявом соціального призначення й цінності студентського хорового колективу, та має певне виховне спрямування, вона сприяє не лише музичному розвитку, а й естетичному вихованню, формуючи у співаків погляди, цінності та почуття. Музично-творчу функцію слід розуміти як створення нових музичних цінностей: оригінальних інтерпретацій хорових творів, цікавих аранжувань, перекладів тощо. Їй передують кропітка музично-педагогічна та художньо-освітня робота. Організаційна функція виконує регулюючу та консолідуючу роль у реалізації вказаних функцій. Організаційна функція є фундаментом життя та діяльності студентського хорового колективу. Оптимальним для існування хору та саморозвитку особистості кожного співака є «співпадання» загальногрупових цінностей, розвиток мотивації та емоційна ідентифікація кожного співака з хоровою групою. Полікультурна функція розглядається як перетин багатьох культур, і тому можна говорити про наявність у чле-

нів студентського хорового колективу декількох ідентичностей, тобто кожен хорист багато- або полі ідентичний [16].

Цілком погоджуємося з думкою А. Ільченко [1] про те, що об'єднання функцій членів колективу, налагодження необхідної динаміки взаємовідносин і взаємозв'язків, узгодження дій для досягнення поставленої мети у колективній діяльності відбувається за допомогою певної структури зв'язку. Структура студентського хорового колективу зводиться до сукупності елементів і зв'язків між ними. У хоровому колективі елементами є учасники, а зв'язками – їхні стосунки. Ця структура є універсальною, на основі якої можуть вибудовуватися й інші види структур (стосунків), що ґрунтується на компонентах колективності, які можна поділити на музично-функціональний компонент, пов'язаний із специфікою музичної діяльності та соціально-психологічний. Якщо перша є системою стосунків, пов'язаних із виконавською діяльністю та субординаційними внутрішньо-колективними підпорядкуваннями, то друга – системою «горизонтальних» міжособистісних стосунків. Вони мають відповідно оформлений (офіційний) та неформальний (неофіційний) характер.

Студентський хоровий колектив – це повноцінна ланка комунікативного процесу у якому провідну роль відіграє сумісність співаків. Л. Сверлюк виділяє фізичний, психофізіологічний і соціально-психологічний рівні сумісності. Фізична сумісність вказує на однаковий вік та фізичні властивості учасників студентського хорового колективу. Психофізіологічна сумісність свідчить про ступінь узгодженості темпераментів учасників хорового колективу, їх музичних та особистісних властивостей, працездатності, тощо. Сумісність як психологічний феномен є результатом ефекту взаємодії співаків хору під час репетицій та концертів, вона характеризується емоційним задоволенням та «збереженням» позитивних відносин у хоровому колективі. Головною ознакою соціально-психологічної сумісності є узгодженість типів поведінки співаків у хоровій партії, їх комунікативні властивості, наявність позитивного психологічного клімату в хоровому колективі [14, с. 203]. Аналіз наукової літератури з означеної проблеми дозволяє зробити висновок, що сумісність як інтегральна якість хорового колективу забезпечує ефективну взаємодію співаків у хорі, дозволяє оптимально поєднувати їх професійні та особистісні якості. Яскравим проявом сумісності є наявність згуртованості. Згуртованість як найважливішу характеристику колективу В. Семенченко розглядає у контексті «згоди» поняття (consensus) та «притягання» (attraction) [12, с. 62]. Під згуртованістю колективу розуміють міру єдності його членів,

яка народжується завдяки усвідомленню співаками загальної мети, завдань та ідеалів хору, а також міжособистісних відносин, що здобувають характер взаємодопомоги. Згуртованість визначається як міра єдності співаків, яка народжується завдяки усвідомленню ними загальної мети завдань та ідеалів, а також міжособистісних відносин, що набувають рис взаємодопомоги і є безпосередньою умовою творчої атмосфери студентського хорового колективу.

Одним із факторів, що посилює згуртованість студентського хорового колективу, вважають спрацьованість, яку визначають у двох аспектах. У першому - одночасна спільна взаємодія співаків та диригента хору; у другому - виконавська спрацьованість, яка формує ансамбль усіх елементів хорової звучності та демонструє звукову єдність хорового колективу. За А. Кифенко, найважливішим показником згуртованості та спрацьованості, вчені, визнають ціннісно-орієнтаційну єдність колективу яка в хорового колективі означає збіг поглядів, оцінок та позицій співаків і диригента на традиції, професійні цінності, напрямки хорового виконання, стиль керування, концептуальні підходи, ідеї [4, с.55]. Усвідомлення сутності ціннісно-орієнтаційного компоненту студентського хорового колективу дозволяє припустити, що її закономірним результатом має бути народження колективної особистості хору, яку С. Казачков визначив як «ансамбль співацьких індивідуальностей» [2, с. 39]. Сумісність, згуртованість та спрацьованість є показниками позитивного психологічного клімату в хоровому колективі, під яким розуміють сукупність внутрішніх умов, що створюються керівником у процесі розвитку і життєдіяльності колективу. Саме позитивний психологічний клімат має формувати у членів колективу почуття задоволеності від спільної діяльності, він суттєво впливає на життєдіяльність усього колективу.

Вагоме значення в роботі хорового колективу відіграє діяльність диригента, його професійні та особистісні характеристики. Роль керівника хору є поліфункціональною, яка уособлює симбіоз «внутрішніх професій» – диригента, музиканта, педагога, організатора, психолога, артиста. Спираючись на власний досвід роботи з навчальним хоровим колективом, основними параметрами сприятливого емоційного клімату нами визначено такі: тривалість (характеризується стійкістю професійно-психологічних мотивів, їх незмінністю протягом усього періоду професійної підготовки, хронологічною послідовністю); диференційованість (вміння виділяти із традиційної загальної музично-педагогічної підготовки необхідну інформацію для вирішення тих чи інших педагогічних завдань); комплексність (синтезований підхід до інтегральних утворень,

який включає як весь арсенал набутих знань: методологічних, методичних, технологічних, – так і фахові, психологічні, педагогічні знання, які забезпечують ефективне вирішення освітніх, виховних та розвивальних завдань); активність (наполеглива робота в напрямку від набутого до недосягнутого); узгодженість (ступінь зв'язаності всіх мотивів активності студента); динамічність (характерною ознакою є рух і розвитку від умовного початкового рівня (інтерес до вокально-хорової діяльності) до умовної сформованості (професійної зрілості майбутнього вчителя музичного мистецтва); оптимістичність (ступінь упевненості в досягненні професійної мети та у собі) [4, с.60].

Важливим фактором у життєдіяльності студентського хорового колективу є плекання гуманних взаємовідносин в основі яких закладена довіра між здобувачами освітнього процесу та керівником. Т.Коробкіна та Н.Дашенкова довіру визначають як трансдисциплінарну освітню стратегію, здатну сформувану безпечно, відкрито-емпатійне середовище, в якому навчання розгортається як взаємне пізнання через діалог, емоційну включеність і співбуття. Освіта, що працює з довірою, навчає бачити зв'язки між предметами та явищами, вона формує світоглядний хаб, де пізнання стає актом співбуття, в якому навчання розгортається як взаємне пізнання через діалог, емоційну включеність [3].

Студентський хоровий колектив творчо репродукує культурно-освітню складову навчального процесу, яку В. Тушева, обґрунтовує як процес "зборки" духовного світу особистості шляхом активної і діяльнісної проекції якостей (елементів), що формуються, на зовнішній персоніфікований образ, який інтеріоризується і стає своєрідною "духовною домінантою", що об'єднує і підпорядковує усі складові внутрішнього світу особистості [16].

ДИСКУСІЯ

Студентський хоровий колектив – це творча лабораторія в якій формуються гуманні відносини між учасниками і диригентом. Життєдіяльність студентського хорового колективу залежить від специфіки основних психологічних аспектів: процесу формування колективу (стадії розвитку за А. Макаренком [6]); функцій (соціально-педагогічна, художньо-творча, музично-творча, організаційна, полікультурна); сумісності, згуртованості та спрацьованості; взаємної довіри учасників творчо-педагогічного процесу; діяльності керівника студентського хорового колективу.

Керівник є «головною скрипкою» у студентському хоровому колективі. Діяльність диригента є промоційною. До завдань диригента входить сприйняття інформації, осмислення її, передача іншим учасникам колективу, досягнення необхідного результату. Диригент є прикладом сильної

волі, без якої неможливо здійснювати індивідуальні трактовки творів і об'єднувати виконавців у єдиний творчий колектив; високого володіння концентрованою і диференційованою увагою, без яких неможливо контролювати процес виконання; гостроти уваги, без якої неможливо коректувати процес звучання; яскраво вираженої комунікабельності – здатності розуміти і бути зрозумілим, без чого неможливий контакт з виконавцями. В особистості диригента мають поєднуватися кращі людські якості: висока культура спілкування, педагогічний такт, висока мораль, щирість, простота, скромність, що і є запорукою високого авторитету керівника та його вихованців, а саме, студентського хорового колективу.

ВИСНОВКИ

Таким чином, підсумовуючи і осмислюючи вище викладене, дійдемо висновку: студентський хоровий колектив як об'єкт наукового дослідження є цілісною системою міжособистісних зв'язків; творчою лабораторією розвитку вокально-хорових навичок; осередком формування духовності, соціальної приналежності, культуротворчості особистості. Поліфункціональна роль керівника хору є важливим аспектом у створенні творчого мікроклімату у студентському хоровому колективі. Обраний нами напрям дослідження має продовження у вивченні фреймворку полікультурної складової студентського хорового колективу.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Ilchenko, A. A. (1980). *Povyishenie effektivnosti obucheniya studentov muzyikalno-pedagogicheskikh fakultetov pedinstitutov v orkestronom klasse* [Improving the efficiency of teaching students of music and pedagogical faculties of pedagogical institutes in the orchestra class]. Candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
2. Kazachkov, S. A. (2001). *O vokalno-horovoy frazirovke: besedy v forme rondo* [About vocal-choral phrasing: conversations in the form of a rondo]. Kazan: Kazan. Konservatorii [in Russian].
3. Korobkina, T., & Dashenkova, N. (2025). *Osvita doviry: neiropedahohika bezpeky v epokhu nevyznachenosti* [Trust Education: Neuropedagogy of Security in the Age of Uncertainty]. *Problemy suchasnykh transformatsii. Seriya: pedahohika ta psykholohiia – Problems of contemporary transformations. Series: pedagogy and psychology*, (8). <https://doi.org/10.54929/2786-9199-2025-8-01-02> [in Ukrainian].
4. Kyfenko, A. M. (2019). *Metodyka formuvannia muzychno-slukhovoї aktyvnosti maibutnikh uchyteliv muzychnoho mystetstva v navchalnomu khorovomu* [Methodology of formation of musical-auditory activity of future musical art teachers in the educational choral collective]. Candidate's thesis. Sumy. <https://repository.spu.edu.ua/items/b3036fb6-dfce-43b1-bab5-514648de0b26> [in Ukrainian].
5. Kyfenko, A., Sopova, D., & Holian, Kh. (2024). *Osnovni pryntsypy roboty nad tvoramy tserkovnoi muzyky na zaniattiakh studentskoho khorovoho kolektyvu* [The basic principles of studying works of church music in the classes of the student choral group]. *Osvitohichnyi dyskurs - Educational Discourse*, 4, 84-91. <https://doi.org/10.28925/2312-5829/2024.4.9> [in Ukrainian].
6. Makarenko, A. S. (n.d.). *Izbrannye pedagogicheskie sochineniia* [Selected pedagogical works] (Vol. 5). Moskva: Profesiya [in Russian].
7. Tkach, M., Oleksiuk, O., Kosinska, N., & Kyfenko, A. (2022). Postnonclassical practices in the content of higher art education. *Journal of Higher Education Theory and Practice*, 22(6), 206–214. <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/41563/>
8. Mario, R. (2000). *Vykhovannia molodi zasobamy pravoslavnoi dukhovnoi muzyky u zakladakh osvity Ukrainy (kinets XIX – poch.XX stolit)* [Mario R. Education of youth by means of Orthodox spiritual music in educational institutions of Ukraine (late 19th – early 20th centuries)]. Candidate's thesis. Kharkiv <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124004365> [in Ukrainian].
9. Sbitnieva, O., & Zaverukha, O. (2023). *Rozvytok tradytsii muzychno-estetychnoho vykhovannia pidrostaiuchoho pokolinnia v Ukraini zasobamy khorovoho spivu* [Development of traditions of musical and aesthetic education of the younger generation in Ukraine by means of choral singing]. *Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia i praktyka – Spirituality of the individual: methodology, theory and practice*, 1(105), 152–164. <https://doi.org/10.33216/2220-6310/2023-105-1-152-164> [in Ukrainian].
10. Sbruieva, A. A. (2004). *Porivnialna pedahohikaю Navch. Posib.* [Comparative Pedagogy. Study guide]. Sumy: VTD «University book». <http://librium.freehostia.com/human/pedagogics/09/sbrujeva-porivnialna-pedagogika.html> [in Ukrainian].
11. Semenova, A. V. (Red.). (2006). *Slovnnyk-dovidnyk z profesiinoї pedahohiky* [Dictionary-reference book on professional pedagogy]. Odesa: Palmira [in Ukrainian].
12. Semichenko, V. A. (1999). *Psihologiya sotsialnykh otnosheniy: modulnyi kurs (lektsii, prakticheskie zanyatiya, zadaniya dlya samostoyatelnoy raboty) dlya prepodavateley i studentov* [Psychology of social relations: a modular course (lectures, practical classes, assignments for independent work) for teachers and students]. Kiev: Magistr [in Ukrainian].
13. Smyrnova, T. (2013). *Khoroznavstvo: istoriia, teoriia, metodyka* [Choral science: history, theory, methodology]. Navch. posib. – Study guide. Kharkiv: Fedorko. <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/280d9b8c-722e-403a-9842-1869fed9108c/content> [in Ukrainian].
14. Sverliuk, L. I. (2013). *Sotsiokulturnyi kontsept khorovoho vykonavstva* [Sociocultural concept of choral performance]. *Naukovi zapysky Nizhynskoho derzhavnoho universytetu im. Mykoly Hoholia. – Scientific notes of the*

Nizhyn State University named after Nikolai Gogol. Series. Psychological and pedagogical sciences, 1, 61–65 http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzspp_2013_1_16 [in Ukrainian].

15. Svitailo, S.V. (2016). *Metodyka roboty z dytiachym khorovym kolektyvom* [Methodology of work with children's choir]. Kyiv: University College of Kyiv University named after Borys Grinchenko. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/14757/1/S_Svitailo_NMP_IM.pdf [in Ukrainian].

16. Tusheva, V. V. (2016). *Teoretychni i metodychni osnovy formuvannia naukovo-doslidnytskoi kultury maibutnikh uchyteliv muzyky v protsesi profesiinoi pidhotovky* [Theoretical and methodological foundations of the formation of scientific and research culture of future music teachers in the process of professional training]. Extended abstract of Doctor's thesis. Kyiv. <https://scholar.google.com/citations?user=BxUJPMcAAAAJ&hl=ru> [in Ukrainian].